

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-4-68-10>

УДК 94:008(477)

Гуменюк О.В., Ткачук М.Б.

Рівненський державний гуманітарний університет

СОФІЙСЬКИЙ НЕКРОПОЛЬ ЯК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Анотація. У статті зроблено спробу розглянути Софію Київську як архітектурно-символічний образ та усипальню князів і подвижників православ'я. У східнохристиянському світі кафедральні Софійські храми були атрибутом суверенної державності. Тож своїм величним образом, архітектурними формами та художнім вирішенням собор Святої Софії маніфестував появу на світовій арені нової християнської Русі. Софія Київська, яка є унікальним джерелом знань про минуле, збагачує сьогодення духовними здобутками наших пращурів, котрі творчо засвоїли і передали нам фундаментальні цінності вищої у європейському середньовіччі візантійської цивілізації. Свята Софія – свідок сліз і радощів тисяч сердець, її стіни увібрали в себе пахощі вінчалних свічок і поховальних кадильць. Собор будувався за аналогією із Софійським собором Константинополя, як головна будівля держави. Його будували візантійські майстри, але він ні в якій мірі не був копією візантійської Софії.

Ключові слова: храм, собор, некрополь, усипальниця, митрополит, князь, Київська Русь, молитва.

Gumeniuk Oksana, Tkachuk Margarita

Rivne state Humanitarian University

SOFIA NECROPOL AS HISTORICAL AND CULTURAL PHENOMENON

Summary. The article attempts to consider Sophia of Kiev as an architectural and symbolic image and the tomb of princes and ascetics of Orthodoxy. In the Eastern Christian world, the Cathedral of St. Sophia was an attribute of sovereign statehood. So, in its magnificent way, architectural forms and artistic solutions, the Cathedral of St. Sophia manifested the appearance on the world stage of the new Christian Rus. St. Sophia of Kyiv, which is a unique source of knowledge about the past, enriches the present with the spiritual achievements of our ancestors who creatively mastered and conveyed to us the fundamental values of the highest in the European medieval Byzantine civilization. St. Sophia – a witness of tears and joys of thousands of hearts, its walls absorbed the fragrance of wedding candles and funeral censings. The cathedral was built on the analogy with St. Sophia Cathedral of Constantinople, as the main building of the state. It was built by Byzantine masters, but it was by no means a copy of Byzantine Sophia. The Cathedral of St. Sophia, which preserved the ancient architecture and the most complete mosaic and fresco complex in the 11th century, is a world-famous monument. This monumental ensemble, unique in its ancient times, originality, completeness and integrity, has brought to us the lively spirit of the era of prosperity of Kievan Rus. St. Sophia from ancient times served as the burial place of princes and higher clergy, a place of burial of the ascetics of Orthodoxy. The Necropolis of St. Sophia, which contains dozens of burials in both the cathedral and its courtyard, is the oldest in Ukraine during its period of existence. It should be noted that for research Sarcophagus has been opened several times. Scientific studies have almost proven that the male skeleton belongs to Yaroslav the Wise. After the death of Yaroslav, until the end of the XI century, there was a peculiar moratorium on the burial in the Holy Sophia of the princes, which could only sing in the main temple of the state. And they hid the princes there, where they had prepared for themselves a tomb.

Keywords: temple, cathedral, necropolis, tomb, metropolitan, prince, Kievan Rus, prayer.

Постановка проблеми. Упродовж десятиріч собор розглядали насамперед як пам'ятку матеріальної культури, визначний археологічний об'єкт і мистецький шедевр. Справді, архітектура та живопис Святої Софії – виняткове явище в історії світової культури. Але що стоїть за неповторним архітектурним образом храму, які думки втілено в сюжетах мозаїк і фресок? Довершеність форм, багатство барв – це засоби досягнення високої мети. Зрозуміти її – означає встановити контакт з нашими пращурами, збагнути їхню розуміння Премудрості Божої, якій присвячено храм. Така багатюща і складна пам'ятка, як собор Святої Софії – це цілий світ зі своїми специфічними законами.

Аналіз останніх досліджень. І хоч історія найдавнішої української історичної пам'ятки архітектури пережила чимало підходів щодо висвітлення своєї минулщини, на цьому її дослідження не припинилися. За останні тридцять років її досліджували такі науковці як Н. Нікітенко [4–6], С. Трубецкой [7], С. Кримський [2],

С. Булгаков [1]. Важлива для дослідження даної проблеми змістовна інформація зосереджена і у книзі-альбомі «Національний заповідник «Софія Київська» [3].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми полягає у з'ясуванні особливостей Софії Київської як місця поховання відомих українців.

Мета статті – висвітлити основні складові історичного та культурного Софії Київської як історичного спадщини українського народу.

Виклад основного матеріалу. Собор Святої Софії, який зберіг давню архітектуру та найповніший у світі комплекс мозаїк і фресок XI ст., є пам'яткою світового значення. Це унікальний за своєю давністю, оригінальністю, повнотою та цілісністю монументальний ансамбль, що доніс до нас живий дух епохи розквіту Київської Русі.

Софія Київська з давніх часів слугувала усипальнею князів і вищого духовництва, місцем погребіння подвижників православ'я. Некрополь Святої Софії, що містить десятки поховань як

у соборі, так і на його подвір'ї, є найдавнішим в Україні за періодом свого існування. Більшість імен похованих в софійському некрополі невідомі, однак ідентифіковані поховання свідчать про те, що під покровом святині знайшли останній притулок видатні діячі національної історії, головні події якої суттєво впливали на процес формування некрополя.

Першим у соборі поховали Ярослава Мудрого (1054), мармуровий саркофаг якого здавна стоїть у східному торці північної внутрішньої галереї (нині – Володимирський вівтар. Вчені дискутують щодо походження і датування саркофага, часу встановлення його в соборі, первісного місцезнаходження. Саркофаг, що добре зберігся, є визначною пам'яткою ранньохристиянської поховальної обрядовості й водночас унікальним витвором мистецтва. Його виготовлено з білого проконеського мармуру і привезено, ймовірно, з Візантії. Виконаний за традиційними античними взірцями, саркофаг формою нагадує будинок із двоххилим дахом і чотирма виступами – акротеріями – по кутах. Його довжина – 2,36 м, ширина – 1,22 м, висота – 1,65 м, вага – 6 т. Складається саркофаг із чотиритонного прямокутного ящика і двоххилого віка (кришки) вагою 2 т, виготовлених із цільних брил мармуру. Товщина стінок сягає 14 см [3, с. 139].

Саркофаг пишно оздоблено різьбленням, автором якого був першокласний майстер. Сюжети різьбленої композиції побудовано на ранньохристиянській символіці: центральні елементи – проквітлий хрест і монограма Христа (хризма) у вінку слави – розміщені на західному торці. На віці гробниці вирізьблено аббревіатуру: Ф – Х – Ф – П. Це початкові літери слів грецької фрази «світло Христа всі бачать», взятої з літургії Напередосвячених дарів [3, с. 140]. Ця літургія звершується у Великий піст, який передуює Воскресінню Христа (Великодню), що, ймовірно, символізує майбутнє Воскресіння мертвих. Сміслові звучання символічних сюжетів пояснюється літургійною практикою перших часів християнства, коли віруючі таємно збиралися в катакомбах для молінь над гробами мучеників. Тісна катакомба перетворювалася на храм, а гробниця правила за священний жертвник для звершення таїнства Євхаристії. Христа, віруючих і Євхаристію символізують вирізьблені на схилах віка зображення виноградної лози з гронами, риби. Птахи, які пурхають у вітах райського саду, мабуть, означають душі померлих. На південній стіні саркофага немає рельєфу, але залишилися сліди розмічування (грав'я) для різьбленого візерунка. Можливо, це пояснюється тим, що південним боком саркофаг повинен був прилягати до стіни.

За дослідженнями вчених, усипальня Ярослава була розкішним ритуально-поховальним комплексом, який складався з кількох приміщень. Усипальня завершувалася собою зі сходу внутрішню і зовнішню північні галереї. Саркофаг стояв у невеликій каплиці внутрішньої галереї, а поряд – у суміжному приміщенні зовнішньої галереї, з'єднаному з каплицею дверима – влаштували просторий храм для заупокійних відправ. У його східній частині відспівували знатних небіжчиків. Західна частина являла

собою великий прямокутний зал, де збиралася знать для проводів небіжчика в останню путь. Усипальня була місцем сакрального єднання князя з підданими: народ тут молив за нього Бога, а померлий князь виступав заступником перед Ним за свій люд [6, с. 96].

Оздоблення усипальні було вельми пишним. Її прикрашали фресковий живопис і підлога, викладена з барвистих майолікових плит розмірами 70 × 70 × 5,5 см, що імітували мармур. Живопис був сюжетно пов'язаний з функціональним призначенням усипальні. Над саркофагом Ярослава збереглося погрудне зображення св. Пантелеймона Цілителя, який тримає на хустині високий круглий флакон з елеєм. Образ святого натякає на чин елеосвячення – таїнство, яке людина приймає, готуючись до смерті. При звершенні цього таїнства закликається св. Пантелеймон – цілитель тіл і душ.

Зображення св. Пантелеймона над саркофагом незвичайне за своїм виконанням: воно не має тла і намальоване на очищеній з-під попередньої фрески стіні. Масивне погруддя святого написано темперною фарбою і не відділено, як інші сюжети, від розташованого праворуч вікна вертикальною розгранкою. Усе свідчить про те, що образ св. Пантелеймона тут вторинний, хоч він і з'явився, з огляду на стиль зображення, невдовзі після появи первісного стінопису. Образ святого намальовано темперою, оскільки для виконання його у техніці фрески потрібно було нанести новий шар тиньку, що призвело б до грубого порушення всієї системи розпису [6, с. 108].

Слід зазначити, що для наукових досліджень саркофага неодноразово відкривали. Наукові дослідження майже довели, що чоловічий скелет належить Ярославу Мудрому.

Після смерті Ярослава, аж до кінця XI ст., існував своєрідний мораторій на поховання у Святій Софії князів, яких могли лише відспівувати в головному храмі держави. А ховали князів там, де вони ще за життя підготували собі усипальню.

Рішення створити власну усипальню Всеволод прийняв майже через 40 років після смерті Ярослава, а число «40» в Біблії означає випробування, очищення і викуплення. Після цього втрачає силу будь-яка заборона і отримується дозвіл на певну дію.

Всеволод був єдиним із Ярославових синів, кого поховали в Софійському соборі. Влаштування тут усипальні власного роду свідчить про намір Всеволода закріпити за своєю династією київський стіл. Цей намір усіляко намагалися втілити в життя його нащадки. Відтак під 1093 роком літопис повідомляє про поховання у Святій Софії самого Всеволода і Ростислава Всеволодовича, під 1125 роком – Володимира Всеволодовича (Мономаха) і, зрештою, під 1154 роком – В'ячеслава Володимировича [3, с. 140].

Усе свідчить про те, що Всеволодовичів ховали один біля одного, хоча нині важко сказати, де знаходилася у Софії згадана родова усипальня. Найімовірніше, князівські останки спочивали у склепі, залишки якого виявив археолог М. Каргер у північній внутрішній галереї на захід від гробниці Ярослава. Існує версія, що тіло Володимира Мономаха поклали у мармурову гробницю, нижня частина якої нині стоїть у вівтарі святих

Антонія і Феодосія (колишня південна внутрішня галерея). Подальша доля князівських поховань невідома [3, с. 146].

Крім могил світських володарів, у Святій Софії знаходились і поховання київських митрополитів. Першим, відомим з літописів святителем, що упокоївся в соборі, був митрополит Київський і всієї Русі Кирило II (помер 1280 року). В храмі знайшли вічний спочинок інші давньоруські особи духовного сану, імена яких до нашого часу не збереглися. Їхні останки виявлено під вівтарем святих Антонія і Феодосія, тобто під давньою південною внутрішньою галереєю. В одному з поховань знайшли фрагменти гаптованої золотом шовкової тканини з зображенням Богоматері Оранти, ангелів і святих [4, с. 36].

З числа знайдених поховань варто виділити два під північною стіною південної внутрішньої галереї: схимника (за одягом) – у вівтарі й митрополита – у західній частині. Під час дослідження останнього було знайдено рештки шовкової гаптованої тканини із золотим і срібним сюжетним шитвом. Нині ці унікальні знахідки є справжньою перлиною у зібранні заповідника. Поховання митрополита з певністю можна вважати місцем упокоєння Кирила II – визначного церковного діяча, який за важких часів монгольського іга впродовж 40 років очолював Руську Церкву [5, с. 41].

Під час археологічних розкопок виявлено численні поховання і під іншими приміщеннями собору, некрополь якого формувався упродовж сторіч. Усі погребіння знаходились у глибоких ґрунтових ямах: здебільшого – у домовинах із дощок, рідше – у видовбаних колодах. Майже всі вони безінвентарні, лише в деяких випадках виявлено хрестики, рештки взуття й одягу. Поховані лежали головою на захід (поодинокі – на північ), серед небіжчиків були чоловіки, жінки і діти. Небіжчиків ховали також на подвір'ї собору, біля його фасадів, де виявлено кілька десятків могильних ям із безінвентарними похованнями.

Слід зазначити, що справжнє відродження традиційних православних цінностей стало можливим завдяки діяльності митрополита Петра Могили. Саме він зробив рішучий крок до перетворення Святій Софії на храм-релікварій, здійснивши нове впорядкування некрополя «митрополії руської».

Петро Могила влаштував у соборі каплиці-усипальні князя Володимира і митрополита Макарія, призначені для всенародного шанування їхніх мощей. Знайдені в руїнах Десятинної церкви мощі Володимира мали спочивати у каплиці, вбудованій у північну зовнішню галерею, мощі Макарія – у каплиці, вбудованій у південну зовнішню галерею [4, с. 151].

Справу митрополита Петра Могили продовжив митрополит Сильвестр Косов, за часів якого (1647-1657) тривало відновлення Софійського собору. Митрополита Сильвестра поховали 1657 року біля вівтаря архангела Михаїла. Його дерев'яна домовина знаходилась у склепінчастому цегляному склепі, влаштованому під південною стіною [6, с. 53].

Після смерті Сильвестра Косова, за часів Руїни, Київська митрополія знову зазнала довго-

тривалої кризи. Поразка гетьмана І. Виговського призвела до того, що його сподвижник митрополит Діонісій (Балабан; 1657-1663) менш ніж через рік після посвячення залишив Київ, започаткувавши майже тридцятирічну традицію перебування православних митрополитів України поза межами їхньої резиденції. В цей період Свята Софія вкотре занепадає. Про запустіння «митрополії руської» свідчить той факт, що довкола собору утворився великий цвинтар, який досяг Золотих воріт. «Церква Святої Софії, що із власним цвинтарем своїм, який доквіт аж до брами міської простягся» [4, с. 151].

За доби гетьмана І. Мазепи (1687-1708) Софія знову стає місцем поховання київських митрополитів. У 1690 році в ній поховано митрополита Гедедона (князя Святополка-Четвертинського), з імям якого пов'язане підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові (1686).

За власним заповітом, митрополит спочив під північною стіною Володимирського вівтаря, навпроти гробниці Ярослава. Поховання знаходилося під підлогою в цегляному склепінчастому склепі, куди було опущено дерев'яну домовину [6, с. 58].

У середині XVIII – першій чверті XIX ст. у Святій Софії здійснили сім поховань. У південній частині собору, під Успенським вівтарем (колишньою давньоруською зовнішньою галереєю), вірогідно, за митрополита Рафаїла (Заборовського, 1731-1747) було влаштовано великий склеп, у якому один за одним спочили шість митрополитів: Рафаїл (Заборовський, 1747), Арсеній (Могилянський, 1770), Гавриїл (Кременецький, 1783), Самуїл (Миславський, 1796), Ієрофей (Малицький, 1799) та Серапіон (Александровський, 1824) [4, с. 151].

Склеп являє собою прямокутне склепінчасте приміщення розмірами 6 × 4,5 × 2,65 м (глибина входу – 2 м від рівня давньої підлоги). Зі склепу на південний фасад собору виходять дві продушини. Підлогу усипальні викладено з керамічних плиток розмірами 22 × 24 см, а вхід до неї зроблено біля південної стіни внутрішньої південної галереї. В середині XIX ст., під час ремонтно-реставраційних робіт під керівництвом професора Ф. Солнцева, доступ туди перекрили чавунними плитами нової підлоги. Під час розкопок 1936 року під керівництвом Т. Мовчанівського склеп знову відкрили. Нині вхід до нього закрито дерев'яними дверима і зверху перекрыто лядою [4, с. 152].

Поховання митрополитів у склепі розташовані під його східною і західною стінами: під східною – Рафаїла, Арсенія, Гавриїла. Під західною – Самуїла, Ієрофея, Серапіона. Отже, спочатку митрополитів ховали під східною стіною, на якій висіла ікона Богоматері з немовлям (нині зберігається у фондах заповідника). Над кожним похованням висить дерев'яна дошка з меморіальним написом, тільки над похованням митрополита Серапіона – металева.

За свідченням Євгенія (Болховітінова), над домовинами митрополитів у 1824 році (тобто при похованні Серапіона чи відразу по тому) було зроблено кам'яні надгробки. Кожне поховання під східною стіною має окремий цегляний надгробок (нині – зацементований), поховання під західною стіною об'єднано спільним перекрыт-

тям, адже Серапіона за браком місця поховано між Самуїлом та Ієрофеєм. Нині стіни склепу і цегляні надгробки побілено [5, с. 64].

Крім митрополита Серапіона, у XIX ст. в Софії Київській упокоїлись ще три представники вищого духовництва – протоієрей Іоанн Леванда і митрополити Євгеній (Болховітінов) та Платон (Городецький). Поховання здійснено в колишній зовнішній північній галереї, яку на зламі XVII–XVIII ст. перебудовано на два вівтарі: східний – Благовіщенський (пізніше – св. Іоанна Предтечі) і західний – Собору св. Іоанна Предтечі (пізніше – Стрітенський).

У 1814 році в цегляному склепі під південною стіною вівтаря св. Іоанна Предтечі (колишнього Благовіщенського) поховано Іоанна Леванду, першого протоієрея Софійського собору після ліквідації в 1786 році Софійського монастиря. Іоанн Леванда був відомим церковним оратором, який зажив слави «київського Златоуста» [6, с. 39].

Приблизно тоді ж у храмі ледь не відбулося перше за тривалий час погребіння мирської особи. У січні 1820 року у власному маєтку Чечельнику Ольгопольського повіту Подільської губернії помер відомий військовий діяч, герой трьох російсько-турецьких воєн, генерал-фельдмаршал Іван Гудович – нащадок славетного українського старшинського роду. Згідно з заповідями, полководця мали поховати у Софії, і сьогодні деякі історики локалізують тут його могилу. Насправді, з невідомих нам причин, Івана Гудовича поховано в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

У 1837 році перед кліросом, під південною стіною вівтаря Стрітення Господнього, поховано митрополита Євгенія (Болховітінова), а в 1891 році під північною стіною – митрополита Платона (Городецького). Обидва поховання здійснено у домовинах, опушених у цегляні склепи. Поховання митрополита Платона було останнім у Софійському соборі [4, с. 72].

У 1929 році відбулись останні погребіння і на подвір'ї храму. Під північним фасадом Трапезної, біля апсиди, спочиває митрополит Руської Православної Церкви Михаїл (Єрмаков), а на схід від Софійського собору, перед південним боком головної апсиди, поховано архієпископа Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) о. Нестора Шараївського [3, с. 74].

Список літератури:

1. Булгаков С. Первообраз и образ. Свет не вечерний. Москва : Искусство, 1999. Т. 1. 415 с.
2. Кримський С.Б. Софія Київська: ефект високого неба. *Україна Incognita*. Київ : Факт, 2002. С. 27–43.
3. Національний заповідник «Софія Київська» / за ред. Ж. Арустам'яна. Київ : Мистецтво, 2004. 432 с.: іл.
4. Нікітенко Н.М. Під покровом Святої Софії: некрополь Софійського собору в Києві. Київ : Інтерграфік, 2000. 96 с.
5. Нікітенко Н.М. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. Київ : Академперіодика, 2003. 326 с., іл.
6. Нікітенко Н.М. Собор Святої Софії у Києві. Київ : Техніка, 2000. 229 с.
7. Трубецкой С.Н. О Святой Софии Премудрости Божией. *Вопросы философии*. 1995. № 9. С. 121–168.

References:

1. Bulgakov S. Pervoobraz i obraz. Svet ne večerniy. Moskva : Iskusstvo, 1999. T. 1. 415 s.
2. Krymskyj S.B. Sofiya Kyuyivska: efekt vysokogo neba. *Ukrayina Incognita*. Kyiv : Fakt, 2002. S. 27–43.
3. Nacionalnyj zapovidnyk «Sofiya Kyuyivska» / za red. Zh. Arustam'yana. Kyiv : Mystecztvo, 2004. 432 s.: il.
4. Nikitenko N.M. Pid pokrovom Svyatoyi Sofiyi: nekropol Sofijskogo soboru v Kyjevi. Kyiv : Intergrafik, 2000. 96 s.
5. Nikitenko N.M. Svyata Sofiya Kyuyivska: istoriya v mystecztvi. Kyiv : Akademperiodyka, 2003. 326 s., il.
6. Nikitenko N.M. Sobor Svyatoyi Sofiyi u Kyjevi. Kyiv : Tekhnika, 2000. 229 s.
7. Trubetskoy S.N. O Svyatoy Sofii Premudrosti Bozhiey. *Voprosy filosofii*. 1995. № 9. S. 121–168.

Вже за музейної доби Софії на Софійській площі, біля дзвіниці, праворуч від входу на подвір'я собору з'явився білий мармуровий надгробок. На ньому напис: «Святійший Патріарх Київський і всієї Русі-України Володимир (Романюк)». Вічне упокоєння він знайшов на святій землі Софії Київської влітку 1995 року [3, с. 154].

Отже, софійський некрополь формувався майже дев'ять з половиною століть – з 1054 по 1995 рік.

Висновки і пропозиції. Софія Київська служила усипальнею князів та вищого духовенства. Першим в соборі було поховано Ярослава Мудрого. Наприкінці XI ст. Всеволод Ярославич влаштував у соборі родову усипальню, в якій послідовно здійснено чотири княжих поховання. Першим святителем, упокоєним в Софії, був митрополит Кирил II.

Після організації в 1934 році музею було всебічно досліджено первинні архітектурні форми собору, відкрито та реставровано стародавній живопис, вивчені написи-графіті на стінах храму. На базі реставраційних робіт в соборі сформувалася школа реставраторів-монументалістів.

Місце і значення Софії Київської в історії світової культури зумовили широкий інтерес до пам'ятки представників різних галузей гуманітарної науки. Особлива роль у дослідженнях Софії належить історикам, архітекторам і мистецтвознавцям. Сьогодні заповідник являє собою справжній науковий центр. В 1987 році за збереження історичних пам'яток його нагороджено Європейською Золотою медаллю.

В наш час піднімається питання організації та забезпечення збереження храмових пам'яток, доцільність їхньої передачі релігійним інституціям. Лише детально вивчивши історію Софії Київської, звернувши увагу на питання охорони, дослідження та реставрації, можна вирішити сучасні проблеми її збереження. У 1990 році Софійський собор XI ст. з комплексом монастирських споруд XVIII ст. на його території внесено до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Свята Софія залишається головним духовним осередком нашої країни. Без Софії не можна уявити Україну, не можна уявити Київ. Сьогодні постає питання відродження цього культурно-історичного осередку як найбільш повного і яскравого втілення української державності, культури, соборності та національної гідності.